

GÖKTÜRK HARFLİ YAZITLARIN KIRGIZISTAN'DAKİ ARAŞTIRILMASI, MUHAFAZASI VE BUGÜNKÜ DURUMU*

Çetin CUMAGULOV

Kırgızistan'ın eski Türk anıtlarının bulunduğu ülkelerden biri olduğu dünya-bilindir. Kırgızistan'da bulunan yazıtların sayısı bugün otuzu geçti. Talas'ta bulunan çubuk ile Güney Kırgızistan'da bulunan küp ve seramik parçaları hariç, yazıtların hemen hemen hepsi taş üzerindedir. Bunlardan on ikisi nehir yatağı taşı (Koy-Sarı anıtı dahildir) ve on dördü de kaya taşı üzerine hakkedilmiş yazıtlardır. 1998 yılında bu sahada sansasyonel bir gelişme oldu. Kırgız Devlet Üniversitesinin başkanlığını Kubat Tabaldiyev'in yaptığı arkeolojik gezi grubu üyeleri tarafından Koçkar rayonunda (ilçesinde) bulunan Kök-Say mevkiinde aynı anda sekiz yazıt bulundu. Yazıtlar yerde yatan büyük kaya taşlarının (ortalama ölçüleri 3,5 x 1 m) düz yüzeylerine birer satır (birinde yalnız 2 satır, birinde de 1 işaret) olarak hakkedilmiştir. Bu yazıtların tümü hâlihazırda incelenmekte ve okunmaktadır. Aşağıda daha detaylı bilgi verilecektir.

Göktürk harfli anıtların ilki Kırgızistan'ın kuzey-batısında bulunan Talas vadisinde yerel halkın yardımlarıyla, mesleği öğretmen olan Gastev ile Evliya-Ata uyezdinin (nahiyesinin) başkanı V. A. Kallaur¹ tarafından 1896 yılında bulunmuş ve bu olay tarihe geçerek, daha sonraki buluşlara ışık tutmuştur. Gerçekten de büyük bir öneme sahip olan bu olay ve eski Türk yazısının kullanım alanının sanıldığından daha geniş olduğunu göstermiştir. Talas şehrinin güney-doğusunda, yaklaşık 7-8 km uzaklıkta bulunan Kırk-Kazık (eski adı Ayırtam-Oy) köyü Kırgızistan'da bulunan eski Türk anıtlarının kaynağı olarak tarihe geçmiştir, çünkü orada bulunan Türklerin anıtlarının tümü Kırgızların tarihi ile ilgili yeni sayfaları yazmak için önemli malzeme teşkil etmektedir. 1896 yılında bulunan birinci anıt 1930'ların başında Leningrad'a (şimdiki adı Sankt-Peterburg) götürülmüş ve Hermitage Devlet müzesinin Doğu bölümüne yerleştirilmiştir. Hâlihazırda anıt aynı yerde bulunmaktadır. Bu anıtı ilk inceleyen ve çevirisini yapan P. M. Melioranskiy olmuştur². Daha sonra W. Radloff

* Bu bildiri "Кыргызстандагы көктүрк жазууларынын изилдениши жана бугунку сакталыш абалы" başlıklı Kırgızcasından Türkiye Türkçesine Risbek Alimov tarafından aktarılmıştır.

¹ V. A. Kallaur, "Kamen' s drevnetyurkskoy nadpisyu iz Auliyeatinskogo uyezda", *PTKLA*, 1. yıl. 1896, s. 11-13.

² P. M. Melioranskiy, Novaya arheologičeskaya naħodka v Auliyeatinskom uyezde", *ZVORAO*, 1899, XI, s.11.

anıtındaki metni inceleyerek bir makale yayımlamıştır.³ 5 Mayıs 1898'de V. A. Kallaur ilk anıtın 500 adım batısında, üzerinde işaretler olan iki taş daha bulmuştur. Bunlardan birinde 5 satırlık, diğerinde de 11 satırlık yazıtın izleri vardı. Bu buluntular hakkında V. A. Kallaur bir yazı yazar ve onu yazıtların kopyası ile birlikte Taşkent'e gönderir.⁴ Bu kopyalara dayanarak P. M. Melioranskiy bir makale yazmış ve bu iki yazıttan birinin çevirisini yaparak, yayımlamıştır.⁵ Aynı gün dördüncü anıt da bulunur. 1898'de Fin-Ugor gezi grubu başkanı H. Heikel tarafından aynı mevkiide beşinci anıt bulunur. Bu yazıtların çevirilerini J. Nemeth (1926), V. Thomsen (1927), S. E. Malov (1929, 1936) ve H. N. Orkun (1939) yapmışlardır. Bu beş anıttan ilki hariç diğerlerinin nereye götürüldüğü, nerede olduğuna dair uzun bir zaman hiçbir bilgi yoktu. Önceki bilgilere göre (1896-1898 yıllardaki) bulunan taşlardan birinin Fin bilim adamlarının ricasıyla Finlandiya'ya götürüldüğü söylenmekteydi, ancak bu taşın üçüncü, dördüncü ve beşinci anıtlardan hangisi olduğunu kimse bilmiyordu. Üstelik ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci taşların resimleri hiçbir yayında yer almamıştır. Onlar her zaman yalnızca kopyaları ve estampajlarına dayanılarak incelendi.

1961 yılında Kırgızistanlı arkeolog P. N. Kojemyako Ayırtam-Oy'da, üzerinde yazıt hakkedilmiş bir taş bulur ve akabinde başkanlığını arkeolog D. F. Vinnik'in yaptığı arkeolojik ve epigrafik bir araştırma grubu Talas'a gider. Bu grupta Ç. Cumagulov, Ü. Asanaliyev, K. Aşırallyev gibi genç bilim adamları da vardı. Bu grup tarafından yeni üç anıt daha bulunur. Onlardan birinin 1898'de V. A. Kallaur tarafından bulunan 11 satırlık ikinci anıt olduğu daha sonra anlaşılır.⁶ Bu taş yazılı yüzü alta gelecek şekilde 63 yıl boyunca yatmış. O zaman bulunan yeni taşlar dokuzuncu, onuncu, on birinci, ve on ikinci yazıt olarak numaralandırılmıştır ve bilimsel yayınlarda da öyle geçmektedir. Ölçüleri ve üzerindeki yazıtın büyüklüğü bakımından on ikinci anıt diğerlerinden farklıdır. Yeni bulunan dokuzuncu, onuncu ve on birinci yazıtları ilk olarak İ. A. Batmanov incelemiştir.⁷ On ikinci taştaki yazıt kötü korunmuş olduğundan hâlen okunamamıştır. Bu yazıtların kopyaları ve estampajları Çetin Cumagulov tarafından yapılmıştır ve tüm yayınlarda onun yaptığı kopyalar ile estampajlar kullanılmaktadır. İ. A. Batmanov 1971 yılında yayımlanan "*Talasskiye pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*" adlı kitabında (ölümünden sonra yayımlandı) sekizinci, dokuzuncu ve onuncu yazıtların çevirisini kendisi yapmış, ancak

³ W. Radloff, "Razbor drevnetyurskoy nadpisi na kamne, naydenom na uroçişçe Ayırtam-Oy v Kenkolskoy volosti Auliyeatinskogo uyezda", *ZVORAO*, XI, s. 85.

⁴ V. A. Kallaur, "Novaya arheologičeskaya naħodka v Auliyeatinskom uyezde", *Turkestanskiye vedomosti*. 1898, No. 48, 52.

⁵ P. M. Melioranskiy, "Po povodu novoy arheologičeskoy naħodki v Auliyeatinskom uyezde", *ZVORAO*, 1899, XI, s. 271-272.

⁶ Ç. Cumagulov, "Vtoroy talasskiy pamyatnik", *Noviye epigrafičeskiye naħodki v Kirgizii* (1961). 1962, s. 23-27.

⁷ İ. A. Batmanov, "Noviye teksti", *Noviye epigrafičeskiye naħodki v Kirgizii* (1961). 1962, s. 15-19.

birinci, üçüncü, dördüncü, beşinci ve çubuk üzerindeki yazıtların çevirisinin S. E. Malov'a ve ikinci yazıtın çevirisinin de Ç. Cumagulov'a ait olduğunu yazmıştır⁸. 1962 yılında yine Ayırtam-Oy'da D. F. Vinnik bir taş daha bulmuş ve Frunze'ye (şimdiki Bişkek) getirmiştir. Taşın üzerindeki yazıt çok kötü durumda olduğu için hiç kimse okumayı denememiştir ve hâlen yazıtın yalnızca estampajı yayımlanmaktadır⁹.

1977 yılında Ç. Cumagulov Talas'taki Tınbas mevkiinde bulunan bir tarlada yeni bir taş (on dördüncü anıt) bulur ve Frunze'ye getirir¹⁰. Daha sonra eserine dahil ederek , kendi çevirisini teklif eder. Ç. Cumagulov bu yazıtı tarihçi ve türkolog S. G. Klyaşornıy ile birlikte tekrar çevirerek *Sovjetskaya Tyurkologiya* dergisinde yayımladı¹¹.

1982 yılında Kırgız Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü mensuplarının hazırladığı “*Orhon Tekstleri*” adlı kitapta da “*Talas Estelikleri*” başlığıyla birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci, sekizinci, dokuzuncu, onuncu anıtlarla ilgili bilgiler Kırgızca ve Rusça olarak verilmiştir.¹²

1981 yılının sonbaharında Kırgız Bilimler Akademisi Tarih ile Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün birleşerek düzenledikleri gezi grubu üyeleri tarafından Talas Ala-Too'daki Kuru-Bakayır dağ geçidinde Göktürk harfli iki yazıt bulunmuştur. Her ikisi de farklı taşlarda, onların düz yüzüne hakkedilmiştir. Bunlardan biri 𐰉𐰺𐰽𐰸, diğeri de 𐰉𐰺𐰽𐰸'dir¹³. İlkinin transkripsiyonu *kutçor*, diğerininki *şarga*. S. G. Klyaşornıy *şarga* kelimesinin Soğdça *sargw* (*sargaw*, *sarg*) “arслан” anlamına geldiğini söyler.

Talas'ta bulunan eski Türk harfli anıtlardan ikincisinin tekrar bulunması ile şimdi de, nerede olduğunu bilmediğimiz üçüncü, dördüncü ve beşinci anıtlar kaldı. Ne var ki 1982 yılında beklenmedik yerden 84 yıl sonra dördüncü anıt tekrar bulundu. Bu olay gerçekten de şaşırılacak bir olaydı. Evvelâ bu anıt gazete ve dergilerde yeni anıt olarak yayımlandı,¹⁴ ancak yerine gidip, incelediğimizde bu taşın dördüncü anıt olduğu anlaşıldı. Yazıtın estampaj ve kopyaları yeniden yapılarak, yeni okunuşu ile birlikte yayımlandı.¹⁵ Çetin Cumagulov ikinci, sekizinci ve onuncu yazıtların

⁸ İ. A. Batmanov, *Talasskiye pamyatniki drevnetyurskoy pismennosti*. 1971, s. 9-22.

⁹ Ç. Cumagulov, “Dvenadtsaty talasskiy pamyatnik”, *Epigrafika Kirgizii*, III, 1987, s. 28-30.

¹⁰ Ç. Cumagulov-G. Karagulova, “Noviy talasskiy drevnetyurkskiy pamyatnik”, *İzvestiya AN Kirgizskoy SSR*, 1978, No. 1, s. 86-88.

¹¹ Ç. Cumagulov-S. G. Klyaşornıy, “Odinnadtsataya runičeskaya nadpis na kamne-valune iz dolini reki Talas”, *Sovjetskaya Tyurkologiya*, 1982/3, s. 88.

¹² *Orhon-Yenisey tekstleri*. 1982, s. 201-205.

¹³ Ç. Cumagulov, “Kuru-Bakayırın bayırkı estelikleri”, *Caş Leniçi*, 1982/9, s. 21-23; Ç. Cumagulov-İ. K. Kocomberdiyev, “Nadpisi i petroglifi uşçelya Kuru-Bakayır”, *Arheologičeskiye Otkritiya* 1981, s. 496-498; Ç. Cumagulov-S. G. Klyaşornıy. “Naskalnaya drevnetyurskaya epigrafika v Talasskom Ala-Too”. *Sovjetskaya Tyurkologiya*, 1983/3, s. 78-82.

¹⁴ V. Ploskih, “Pismo iz VIII veka”, *Sovjetskaya Kirgiziya* gazetesinin 11. Temmuz 1982 tarihli sayısı; B. Plotnikov, “Poslanie sedih vekov. Fakt i Kommentariy”, *Sovjetskaya Kirgiziya* gazetesinin 03. Eylül 1982 tarihli sayısı.

¹⁵ Ç. Cumagulov, “Çetvertiy talasskiy pamyatnik”, *Epigrafika Kirgizii*. III, 1987, s. 21-26.

metnini, transliterasyonunu, transkripsiyonunu kendi çevirisi ile birlikte “*Epigrafika Kirgizii*” II adlı eserinde yayımladı.¹⁶

Böylece 1980’lerin başında son 20 yıl içerisinde Kırgızistan’da bulunan Göktürk harfli anıtların sayısı hayli arttı ve yirmiye geçti. Bu sayıya Talas’ta bulunan taş maske (veya taş portre) üzerindeki yazıt da dahildir. Eski Türk harfli bir yazıtın böyle bir maske üzerinde bulunması büyük ilgi topladı. Bu taş portre harap olmuş bir duvarın yanından geçen arkın kenarında bulunmuştur. Sarı renkli kolay parçalanır karbonatlı bir kum birikintisinden oluşan bu taştan, bir insan portresi yapılmış ve portrenin alt çenesine bir yazıt hakkedilmiştir. Ölçüleri 13 x 10 cm’dir. Bu yazıttaki işaretleri 𐰀𐰄𐰆𐰇 olarak açıklayabiliriz. Metin de böylece *uslknts* (*uşul k nt s veya uş lakan tş*) şekilde okunabilir.

Bu yazıtlardan bugüne kadar sırlı yazıt olarak takdim edilen, üzerinde çeşitli yorumlar yapılan, ancak bir türlü ortak sonuca varılamayan bir yazıt vardır. Bu yazıt Talas’taki Açık-Taş pirit yatağında bulunan bir ağaç çubuk üzerindeki yazıttır. Çubuğun baş ve son kısımları mevcut olmadığı için yazıtın fikir verebilecek şekilde bir okunuşu bugüne dek yapılmamıştır. Uzunluğu 12 cm olan bu çubuğun dört yüzünde runik işaretler hakkedilmiştir. Bu anıt hâlihazırda Sankt-Peterburg’daki Hermitage’da bulunmaktadır. Yazıtı şimdiye kadar S. E. Malov¹⁷, A. M. Şçerbak¹⁸, G. F. Turçaninov¹⁹, A. S. Amanjolov, T. Suleymanov²⁰ gibi bilim adamları okumaya çalışmışlardır, ne var ki hepsinin teklif ettikleri okunuş varyantları birbirinden çok farklıdır. Nitekim, biz bu değneği iki kere elimize alarak inceledik ve onun üzerinde bulunan işaretlerin sırasını ve tasvirini yeni araştırmacılar için aşağıdaki şekle soktuk.

Buna rağmen biz de bu çubuğu bizzat elimize alarak, iki kere inceledik ve üzerinde hakkedilmiş işaretleri yeni araştırmacılar için şu şekle soktuk (Resim 1). Sonraki yıllarda taşınabilir anıtlar (2., 8., 9., 10., 11., 12., 14.) Bişkek’e getirilmiştir. Bu anıtların lâyük olmadığı yerlerde bulunmaları bilim adamlarının yanı sıra toplumun tüm kesimlerini rahatsız etmiş ve farklı yerlerde bulunan anıtlar, ben bu kolokyuma gelmeden hemen önce (Nisan ayının sonları) Devlet Tarih Müzesinde bir çatı altında toplanarak, özel bir bölüme yerleştirilmiştir.

1926 yılında Isık-Göl’ün Koy-Sarı mevkiinde üzerinde runik işaretler olan bir taş bulunmuştur, ancak yazıtın kötü korunmuş olmasından dolayı taş incelenmemiş ve fazla bir zaman geçmeden bulunduğu yerden birileri tarafından götürülmüştür. Hâlen nerede olduğuna dair bir bilgi yoktur. Bu taş bulunana dek, Isık-Göl ve Çüy bölgelerinde böyle bir yazıt rastlanmadığını dikkate aldığımızda, buluntuyu eski

¹⁶ Ç. Cumagulov, *Epigrafika Kirgizii. II*, 1982, s. 11-6.

¹⁷ S. E. Malov, “Derevyanaya paločka s runami”, *Materialy Uzkomstarisa*. 6-7, 1936, s. 28-38.

¹⁸ A. M. Şçerbak, “O pismennosti peçenegov”, *TVDAE, II MIA* 75, 1959, s. 387-388.

¹⁹ G. F. Turçaninov, *Pamyatniki pisma i yazıka narodov Kavkaza i vostočnoy Evropı*, 1971, s. 89-96.

²⁰ T. Suleymanov, “Tayakşadagi jazuu sırı”, *Bilim jane enbek*, 1983/9, s. 23.

Türk yazısının kullanım alanı bakımından adı geçen bölgeleri de kapsadığının bir kanıtı olarak değerlendirebiliriz. Bu bakımdan yukarıda da bahsettiğimiz Koçkar vadisinde bulunan yeni yazıtlar büyük bir önem arz etmektedirler. Bu bölgelerde böyle yazıtların bulunması beklenilmiyordu. Burada 5-6 taş üzerinde hakkedilmiş yazıtlar birbirinin tekrarı olan metinlerdir. Küçük farklılıkları saymazsak, taş üzerinde şu satırlar oyulmuştur.

Y N I M Y P Y I L Z Z > > φ (1)

↑ N > > X Z Z > > ^ Y

↑ N > > X Z Z > > ^ Y (2)

= > > X Y D Y P N > > X Z Z > > ^ Y I L L I (3)

' > > X Y D N > > X Z Z > > ^ Y (4)

(?) ^ (φ) ^ I (5)

(?) ↑ N > > X Z Z > > ^ Y (6)

(?) ... ^ > (7)

Yakından incelediğimizde bu satırlarda “ Er atım adıg on ok yer eşim” ibaresinin olduğunu görürüz. Gelecekte yapılacak incelemelerin yazıtların okunuşlarını netleştireceğini düşünüyoruz.

Genel olarak ele aldığımızda bu yazıtların son on yılın Kırgızistan'daki en önemli buluntusu olduğunu söyleyebiliriz. Bu yazıtlara çeşitli resimlerin eşlik etmesi ise yazıtların dikkate değer diğer bir özelliğidir. Yazıtların üzerinde durulması gereken diğer bir özelliği de onların dördünde eski Türklerin bir kabile damgasının olmasıdır. Aynı damga Kırgızistan'ın Alay vadisinde bir kaya üzerinde bulunmuştur. Bazı bilim adamları aynı damganın Altayların Almat kabilesinde var olduğunu söylerler. Bunun araştırmacıları yeni düşüncelere sevk edeceğini düşünüyorum. Araştırmacıların yeni yazıtlarla tanışmasını kolaylaştırmak maksadıyla aşağıda yazıtların krokilerini vermeyi doğru bulduk. Yazıtlardaki harflerin Talas yazıtlarındaki harflere benzediğini de söylememiz gerekir.

Sıra numarası	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
I. yüzdeki işaretler	⌘	⌘	⌘	>	⌘	M	>	⌘	⌘	⌘	>	⌘	⌘	X	⌘	>
İşaretlerin karşılığı	G	P	Ş	U	BAŞ	LT	U	B	Ş	G	U	M	D	Ş	Ç	U

Sıra numarası	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
II. yüzdeki işaretler	⌘	>	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘	>	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘	>	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘
İşaretlerin karşılığı	G	U	P	BAŞ	Ç	Ş	P	G	U	I	G	P	Ç	Ş	G	P	U	K	P	M	U	G	Z	Z

Sıra numarası	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54
III. yüzdeki işaretler	⌘	M	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘	X
İşaretlerin karşılığı	G	LT	M	N	Y	Z	Ç	G	Z	G	Ş	G	Ş	D

Sıra numarası	55	56	57	58	59	60	61
IV. yüzdeki işaretler	⌘	>	⌘	⌘	⌘	>	⌘
İşaretlerin karşılığı	Ç	U	G	Z	Ş	U	Z